

Η αληθινή Απολογία του Σωκράτη*

1. Ο Σωκράτης του Βάρναλη: τότε και τώρα

Γιατί ο Βάρναλης διάλεξε για ήρωά του τον Σωκράτη; Ο ίδιος δίνει την απάντηση: «Μερικοί [...] νόμισαν πως μ' αφτό γλεβάζεται η "αρχαία Ελλάδα" και ο μεγάλος φιλόσοφος Σωκράτης. Λάθος. Η Ελλάδα της παρακμής και ο θεωρητικός της αντίδρασης χρησιμοποιήσανε για πρόσχημα να χτυπηθεί η παρακμή κ' η αντίδραση της εποχής μας»¹. Αλλά γιατί τον Σωκράτη; Επειδή ήταν διάσημος; Επειδή το ειρωνικό του πνεύμα ταίριαζε με την ειρωνεία του Βάρναλη; Ή, προπαντός, επειδή στο πρόσωπό του και με τη θανάτωσή του αναδεικνύονται οι εσωτερικές αντιφάσεις της παρακμάζουσας δουλοκτητικής δημοκρατίας της Αθήνας;

Ο Βάρναλης δεν κάνει Ιστορία. Σαρκαζοντας την αθλιότητα της αρχαίας Αθήνας, σαρκάζει την αντίστοιχη της σημερινής Ελλάδας. Αλλά ο Βάρναλης δεν αρκείται στο σαρκασμό. Όπως γράφει πάλι ο ίδιος, «αφού κοροϊδέψει τους δημοκρατικούς της δουλοκτησίας, πάει πιο μπροστά απ' αφτούς και γίνεται κήρυκας της πανανθρώπινης λεφτεριάς»².

Η Απολογία γράφτηκε το 1931. Ο Βάρναλης ήταν τότε 47 χρονών, στην ακμή της πνευματικής του δημιουργίας, ώριμος ιδεολογικά και αξεπέραστος μάστορας του λόγου. Στο έργο αυτό ξεσκεπάζει τα τότε και τα τώρα επίσημα ψεύδη της ιδεολογίας. Ταρακουνά τα μυαλά των αναγνωστών. Ξυπνά την υπνωτισμένη σκέψη. Εκτελεί έργο λαϊκού διαφωτιστή. Και αυτό, μέσα από την ευφροσύνη ενός λόγου που συνδυάζει οργανικά και με μοναδικό τρόπο την ειρωνεία, τον σαρκασμό και τη γλευή, με έναν λαμπρό λυρισμό. Υπόβαθρο του έργου: η συμπόνια για τα θύματα της Ιστορίας, η αγανάκτηση, η περιφρόνηση. Συνολικά, ένας μαχόμενος ανθρωπισμός.

Γιατί όμως ο Βάρναλης διάλεξε τον Σωκράτη; Ο Σωκράτης (470-399 π.Χ.) έζησε στην εποχή του Περικλέους (499-429). Στον λεγόμενο «Χρυσό αιώνα» των Αθηνών. Είναι γνωστό ότι ο Περικλής ενθάρρυνε τα γράμματα και τις τέχνες. Αλλά είναι επίσης γνωστό ότι ο Περικλής (δηλαδή η κυρίαρχη τάξη της Αθήνας) οδήγησε στο απόγειό της τη δύναμη της

Ο Ε. Μπιτσάκης είναι Ομότιμος Καθηγητής Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και άμισθος Επίκουρος καθηγητής Θεωρητικής Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

* Γιατί πάλι μπαίνω σε ξένα χωράκια; Ο φίλος-συνεργάτης της *Οιποτίας* που θα εγραφε για την *Αληθινή Απολογία του Σωκράτη* δεν πρόλαβε να ετοιμάσει το κείμενό του εξαιτίας άλλων δεσμεύσεων. Το τεύχος ήταν έτοιμο να δοθεί στην επιμελήτρια. Έλειπε όμως η Απολογία. Η ιδέα να κυκλοφορήσει το αφιέρωμα στον Βάρναλη χωρίς ένα κείμενο γι' αυτό το λαμπρό πεζό «Ποίημα» δεν με άφηνε να ησιχάσω. Αποφάσισα την τελευταία στιγμή να «καλύψω» το κενό. Ζητώ λοιπόν συγγνώμη από τους αναγνώστες για το βιαστικό και ταπεινό μου πονημάτιο, και από τους ποιητές και τους κριτικούς για το θράσος να κατατατήσω τα οικοπεδά τους (Ευτύχης Μπιτσάκης).

πόλης της Παλλάδος με κατακτήσεις, με τον βίαιο εξαναγκασμό και την οικονομική αφάιμαξη των «συμμάχων», με την εκμετάλλευση των δούλων και των λαϊκών στρωμάτων. Οι πελοποννησιακοί πόλεμοι ήταν η τραγική κατάληξη μιας «ιμπεριαλιστικής» πολιτικής που σήμανε και το τέλος της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο Αριστοφάνης (450-386), είκοσι χρόνια νεότερος από τον Σωκράτη, συνέλαβε και εξέφρασε με τη σάτιρα την παρακμή της παγκόσμια πρώτης δουλοκτητικής δημοκρατίας.

Και ο Σωκράτης; Μετά την αισιόδοξη φυσιοκρατική φιλοσοφία των Ιώνων, και αργότερα του Δημόκριτου, ο Σωκράτης εγκαινίασε τη λεγόμενη «ανθρωπολογική στροφή» στη φιλοσοφία. Η φιλοσοφία όφειλε τώρα να κατεβεί από τον Ουρανό στη Γη. Να εστιάσει το βλέμμα της στην ανθρώπινη αθλιότητα, και να ανιχνεύσει δρόμους για το ξελέρασμά της. Ο Σωκράτης ήθελε να κάνει τους πολίτες «καλούς κ' αγαθούς». Να θεμελιώσει την Πολιτεία σε αιώνιες αξίες. Αλλά οι αιώνιες αξίες του Σωκράτη θα μεταλλάσσονταν σε απόλυτες Ιδέες από τον μαθητή του, τον Πλάτωνα. Ο Σωκράτης, περιφρονητής της παρηκμάζουσας δημοκρατίας, βρέθηκε στο στρατόπεδο των συντηρητικών. Επιδιώκοντας την ηθική ανύψωση της κοινωνίας, συνέβαλε στη δημιουργία της αριστοκρατικής-αντιδραστικής ιδεοκρατίας του Πλάτωνα. Γενικότερα, ο ληβείος Σωκράτης βρέθηκε στο στρατόπεδο των εχθρών και των ληβείων, και της Δημοκρατίας. Αυτή ήταν η κύρια εσωτερική του αντίφαση. Αυτήν ακριβώς την αντίφαση ξεδιπλώνει ο Σωκράτης στη βαρναλική «απολογία» του. Και μέσα απ' αυτό το ξεδιπλωμα, με το όπλο της ειρωνείας, ο «Σωκράτης», δηλαδή ο Βάρναλης, στηλιτεύει τη νεοελληνική αθλιότητα για να καταλήξει στη διατύπωση ενός αιτήματος – ίσως κάποιας ελπίδας, για «πανανθρώπινη λευτεριά». Απειθυνόμενος στους δικαστές, ο Σωκράτης λέει: «Γι' αυτά που δίδαξα, θα 'πρεπε να με κάνετε χρυσόνο και να με προσκυνάτε». Αυτοί τον πότισαν «φαρμάκι». Και ο Βάρναλης; Γι' αυτό που «δίδαξεν», η κυρίαρχη τάξη της εποχής μας τον απέλυσε από καθηγητή και κάποια στιγμή τον έστειλε και εξορία, για «μετεκπαίδευση».

Ποια ήταν λοιπόν τα «όπλα» του συγγραφέα της *Αληθινής Απολογίας*. Τρία και μοναδικά: αρχαιογνωσία, ειρωνεία και στο βάθος του σαρκασμού, ο γνήσιος λυρισμός του ποιητή. Αλλά εκτός από τα τρία «όπλα», ο Βάρναλης διέθετε και ένα τέταρτο: Έβλεπε την κοινωνική πραγματικότητα από τη σκοπιά των φτωχών, των καταπιεσμένων, των περιφρονημένων, αυτών που δεν είχαν μοίρα στον ήλιο. Η ταξική του όραση προσδιόρισε και τον τρόπο διαπραγμάτευσης του θέματός του.

Ο Βάρναλης ήταν λαϊκός άνθρωπος. Λαϊκή και η γλώσσα του, οι λέξεις και οι εικόνες. Αλλά όπως λέει ο Παλαμάς σε μια επιστολή του προς τον Βάρναλη το 1932, στο έργο του, «η αρχαιογνωσία μαζί με την κοροϊδία χορεύουν καρσιλαμά». Σάτιρα και λυρισμός. «Από την καβαλίνα του δρόμου στην κορφή της διπλανής ροδακινιάς». Και ο Παλαμάς: «Δεν σε ταράζουν τα ακάθαρτα του δρόμου γιατί λυτρώνεσαι στην κορφή της ροδακινιάς»³.

«Λυτρώνεσαι». Λυτρωνόταν ο Βάρναλης; Λαϊκός άνθρωπος, διωγμένος από τη δουλειά του, γνώριζε τη δυστυχία που φώλιαζε στα υπόγεια και στα χαμόσπιτα της Αθήνας. Τη γνώριζε και την έκανε ποίηση. Μια ποίηση όχι ψεύτικα επαναστατική. Απαισιόδοξη! Οι «μοιραίοι» ήταν μια εικόνα του προλεταριάτου και του υποπρολεταριάτου, που ζούσε αλλά δεν γνώριζε τις αιτίες της δυστυχίας του. Συνολικά, στο έργο του Βάρναλη υποβόσκει μια απαισιοδοξία. Μια απαισιοδοξία που αντανακλά την κοινωνική πραγματικότητα της

εποχής του. Η ειρωνεία, ο σαρκασμός, η γλευή, αλλά και ο ποιητικός οίστρος, δεν ήταν η έκφραση κάποιου εύκολου μηδενισμού. Όπως έλεγε ο ίδιος ο Βάρναλης, το τελευταίο σκαλοπάτι της απελπισίας είναι η ειρωνεία. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι ο Βάρναλης βάζει τον Σωκράτη του να λέει μετά την καταδίκη του σε θάνατο στους δικαστές: «φέβγοντας με παράτα και σάλπιγγες από το 'να Τίποτα για το άλλο το πιο Τίποτα κάνω γούστο να κοροϊδέβω και σας και τον εαυτό μου. Τι τα θέλετε! Κρίνω θα πει κοροϊδέβω»⁴.

Ο αντιδραστικός Σωκράτης, έχοντας –κατά Βάρναλη– κατανοήσει την πλάνη του και το ρόλο της φιλοσοφίας του ως στηρίγματος των συμφερόντων της κυρίαρχης τάξης (το του κρείττονος συμφέρον), αυτοσαρκάζεται. Ταυτόχρονα «αποδομεί» τα ταξικά ψεύδη, τις ιδεαλιστικές απατηλές αντιλήψεις, την υποκρισία, τον πόλεμο, τη μηδαμινότητα, τη φιλοχρηματία, την αγραμματοσύνη. Τέλος, τη χαμέρπεια των δικαστών του, εκπροσώπων της «Δικαιοσύνης» μιας πόλης που είχε θεμελιώσει το «μεγαλείο» της στην εκμετάλλευση των δούλων, των φτωχών, των «συμμάχων», και στους «ιμπεριαλιστικούς» πολέμους.

2. Η «Απολογία»

Ας δούμε λοιπόν μερικά σημεία της Απολογίας που συγκεκριμενοποιούν τα προηγούμενα. Φυσικά πρόκειται για μια πενιχρή «συγκομιδή». Αλλά το βιβλίο «είναι εδώ» προς τέρψιν και αυτοσυνειδησίαν.

Αρχίζει η δίκη. Κατηγοροί, δικαστές και κατηγορούμενος. Ο «μυρωδάτος Μέλητος, άγνωστος ποιητής και διάσημος “τέτοιος”» και οι δύο άλλοι. Οι δικαστές που «έτρωγαν πασατέμπο και ροχαλίζουν». Και ο Σωκράτης, «που όλη αυτή την ώρα μελετούσε τη μύτη του για να γίνει σοφός»! Περιφρόνηση στους δικαστές, περιφρόνηση και στους θεσμούς της δουλοκτητικής δημοκρατίας. Κατηγορούμενος, πετάει στο πρόσωπο των δικαστών του: «Εγώ περίμενα σεις, ω άντρες Αθηναίοι, ν' απολογηθείτε». Και ο Βάρναλης: «Ξανακάθισε κι άρχισε πάλε να τριβεί το ζερβί του γόνα». Φυσικά οι δικαστές θύμωσαν και τον έβγαλαν ένοχο και στα τρία αδικήματα. Και ο Βάρναλης: «Σαν άκουσε την απόφαση, έκανε: Χμ!» Όταν τον ρώτησαν τι τιμωρία διαλέγει, θάνατο ή εξορία, κούνησε τη φαλάκρα του δάθε κείθε και δεν απάντησε τίποτα. Όταν τον στρίμωξαν να απαντήσει, ζήτησε να τον βάλουνε στο Τεμπελχανείο⁵.

Ποιοι τον δικάζαν; Λαϊκοί δικαστές. Τέτοια λοιπόν περιφρόνηση προς τη λαϊκή δικαιοσύνη; Αλλά το «λαϊκή», όπως σήμερα το «ανεξάρτητη», ήταν φενάκη. Το «δίκαιο» και τότε ήταν και σήμερα είναι το δίκαιο της κυρίαρχης τάξης και προϋποθέτει την αδικία. Τον καταδίκασαν λοιπόν «να πει φαρμάκι». Και «τότες ίσα ίσα λαμποκόπησε ολάκερος από κέφι και δύναμη».

Σ' όλη τη διάρκεια της δίκης, ο Σωκράτης δεν άκουε τίποτα. Τώρα, καταδικασμένος να πει το κώνειο, αρχίζει να «απολογείται»: να ξεγυμνώνει νόμους, θεσμούς και πρόσωπα.

Και πρώτα, κριτική των Ιδεών (των πλατωνικών;). «Όποιος μπει σ' αυτόνε [στον κόσμο των Ιδεών] μια φορά, παθαίνει το δυστύχημα του Τειρεσία που είδε την Παλλάδα κατάγυμη. Στραβώνεται για πάντα». Έτσι, όπου ριζοβολήσει τούτ' η Τριάδα (βλακεία, σαστιμάρα και φόβος) εκεί κι ο Νόμος έχει δύναμη κι ο λαός είν' ευτυχισμένος. Ο Βάρναλης

γνώριζε από πρώτο χέρι την ιδεολογική αλλοτρίωση (όπως θα λέγαμε σήμερα) των μαζών και την καταγράφει στο *Φως που καίει*, προπαντός στο *Λαό των Μουνούχων*, στους *Μοιραίους* και σε άλλα ποιήματα και έργα. Σ' αυτή την τύφλωση, εκτός από τις υλικές συνθήκες της ζωής, βασικούς παράγοντας ήταν και είναι η ιδεολογία. Η Ιδεοκρατία του Πλάτωνα τότε, η αναστραμμένη εικόνα της κεφαλαιοκρατικής πραγματικότητας σήμερα.

Γιατί όμως οι λαϊκοί δικαστές δίκασαν τον Σωκράτη σε θάνατο; Την απάντηση τη δίνει πάλι ο ίδιος: Με δικάσατε, όχι «γιατί παρέβηκα το Νόμο, μα γιατί στάθηκ' ανίκανος να πατήσω απάνου του και να περάσω!... Αφού το 'σκασαν οι φταίχτες, πιάσατ' εμένα, το "δάσκαλο" του Κριτία και του Θηραμένη»· πιάσατε εμένα, «τον αρνητή της οχλοκρατίας, την Αλογόμυγα, που σας έμπαινε στα ρουθούνια»⁶. Ο Σωκράτης, φίλος του Κριτία, δάσκαλος του Πλάτωνα κ.λπ., «ιδεολόγος» όπως θα λέγαμε σήμερα, της κυρίαρχης τάξης. Δίκαια λοιπόν τον θανάτωσαν οι δημοκρατικοί;

Μια μονοσήμαντη κρίση είναι δύσκολη. Τι λέει λοιπόν ο Βάρναλης με το στόμα του Σωκράτη; Ήδη, από το 1923, ο Βάρναλης, στο *Λαό των Μουνούχων*, είχε περιγράψει, με τον δικό του τρόπο, την ιδεολογική αλλοτρίωση του πλήθους. Και τώρα: «Πλήθος, Δημόσια γνώμη – τεράστιο Κοπρόσκυλο δεμένο στο παλούκι μέσα στον ήλιο. Όλον τον καιρό κοιμάται, ξύνει την ψώρα του και χυμεί λυσσασμένα, μόλις θελήσει κανείς να το βγάλει απ' τα συνήθεια του, να του λύσει την αλυσίδα»⁷. Υπερβολή; Ίσως. Αλλά τι λέει και ο Λένιν για τους εργάτες; Ότι είναι βουτηγμένοι στη λάσπη. Ότι θα κάνουν την Επανάσταση, όχι επειδή είναι θεοί, αλλά γιατί οι συνθήκες της ζωής τους είναι ανυπόφορες. Όπως είναι γνωστό, η κυρίαρχη ιδεολογία μιας εποχής είναι η ιδεολογία της κυρίαρχης τάξης. Και αν η σύγχρονη εργατική τάξη δεν αποκτά αυθόρμητα ταξική συνείδηση, αν από «τάξη για τους άλλους» δεν γίνεται αυθόρμητα «τάξη για τον εαυτό της», τότε μήπως έχει δίκιο ο Σωκράτης-Βάρναλης; Κυρίαρχη ιδεολογία: «Όσο λιγότερο σκέφτεται, τόσο πιο μυαλωμένος ο πολίτης, κι όσο λιγότερο μιλά, τόσο πιο λέφτερος»⁸. Ο «καλός πολίτης», τότε και σήμερα!

Συνεχίζουμε με την ιδεολογία. Είναι γνωστό πόσο είχαν και έχουν μέχρι πρόσφατα συκοφαντηθεί τότε και σήμερα οι Σοφιστές, από τους ιδεολόγους της κυρίαρχης τάξης. Ορθολογιστές, δημοκράτες, «σχετικιστές» (όχι με τη «μεταμοντέρνα» έννοια), δεν ζούσαν στον διάφανο κόσμο των πλατωνικών Ιδεών. Κατόπιν εορτής, ο καταδικασμένος να πει το κώνειο κάνει (διά γραφίδος Βάρναλη) την αυτοκριτική του για τη στάση του απέναντι στους Σοφιστές: «Εγώ τότες, σαν ελεεινή Δημόσια Γνώμη, τους γάβγιζα και τους δάγκωνα τις άντζες. Όμως για να με ξεκάνετε, μου κολλήσατε τη ρετσινιά, πως ήμουνα εγώ των σοφιστάδων ο σοφιστής!... Μακάρι να είμουνα!...». Αλλά ο Σωκράτης ζητούσε το απόλυτο όταν οι άλλοι δίδασκαν ότι πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπος. Άλλη αντίφαση: αν οι λαϊκοί δικαστές ήταν πράγματι μορφωμένοι και δημοκράτες, τότε δεν θα θεωρούσαν εχθρούς τους σοφιστές. Αλλά οι σοφιστές δεν ήταν υπόδειγμα θρησκευόμενων με τον ορθολογισμό τους, και ο λαός, διαποτισμένος με την κυρίαρχη θρησκευτική ιδεολογία, ήταν φυσικό να τους θεωρεί εχθρούς. Το ίδιο και οι δικαστές. Στη «δημοκρατική» Αθήνα του Περικλή γενικότερα, η αθεΐα ήταν λόγος για καταδίκη. (Ας θυμίσω την περίπτωση του Αναξαγόρα, που ήρεμος σαν γνήσιος φιλόσοφος «εν τω δεσμοτηρώ του κύκλου τετραγωνισμόν έγραφεν» και που τελικά διώχτηκε από την Αθήνα και κατέφυγε στη Λάμψακο).

Συνεχίζοντας την «απολογία» του, ο Σωκράτης έρχεται φυσιολογικά στο πρόβλημα της

θησκειάς. Ο Σωκράτης, όπως και οι Σοφιστές, αλλά και ο αριστοκράτης Αλκιβιάδης, κοροϊδευε τη λαϊκή πίστη στο πλήθος των θεών. Ο ίδιος μίλαγε για το «δαιμόνιο» του, για το οποίο και τον κατηγορήσαν. Αφού λοιπόν αναφέρει τις αγνοησίες του «παπαδόσογου», λέει: Ας δεχτούμε πως ήτανε το δαιμόνιό μου καινούριο θεόπουλο. «Τι σας έφταιξε το ταπεινό μου δαιμόνιο, που καθότανε μέσα μου φρόνιμα και συμαζεμένα και μ' ορμήνεβε τάχα να βρίσκω το σωστό, χωρίς να βγάζει δίσκο και να θέλει ναούς και θυσίες»⁹; Αλλά το σωκρατικό «δαιμόνιο» δεν χωρούσε στα πλαίσια της επίσημης θρησκείας. Έπρεπε λοιπόν η κοινωνία να προστατευθεί από τα καινά δαιμόνια, καθότι «η θρησκεία που λες, είναι το θεμέλιο της πατρίδας και της ηθικής. Ο λαός χωρίς το φόβο του θεού θα χυθεί ν' αρπάζει τους παράδες και τα χτήματα, τους "κόπους" των άλλωνών και να παλονκώσει τους φυλακаторές του...»¹⁰. Ο Αναξαγόρας στη φυλακή της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ο Αρίσταρχος, ο πρόδρομος του ηλιοκεντρικού συστήματος, αν ζούσε στη δημοκρατική Αθήνα, θα είχε την ίδια τύχη, εκτός αν τον πότιζαν και αυτόν κώνειο. Μας θυμίζουν αυτά τίποτα από την εποχή μας για χτήματα, χρυσοποικίλτα άμφια, και δεκάρικους εναντίον μητροαίων, φωτιστάδων, δυτικοφρόνων και άθεων;

Χωρίς τον θεό όλα επιτρέπονται! Το θέσφατο είναι βέβαια μεταγενέστερο, αλλά έχει διαχρονική «αξία». Η θρησκεία, θεμέλιο της ηθικής. (Ο Καντ αντέστρεψε τη σχέση, αλλά ποιος διαβάει τον στρυφνό γέρο της Καινιξβέργης;) Ο Σωκράτης λοιπόν, κατά τους άεμπτους κατηγορούς, χαλούσε την ηθική. Ξεμνάλιζε τα παιδιά (Αδικεί δε και τους νέους διαφθείρων). Εδώ ο δάσκαλος του Πλάτωνα κάνει την αυτοκριτική του, με τον τρόπο του βέβαια: «Έφτασα να πιστέψω και να το διαλαλήσω, πως ο πνευματικός έρωτας, δηλαδή ο αφύσικος, καθαρίζει την ψυχή και κατεβάζει ιδέες!... Γι' αυτό και φώναζα, πως πρέπει να κλείσουν οι ταβέρνες κι οι ναοί της Αφροδίτης. Αι! τότε θυμώσαν οι δημόσιοι ταμείες και τα παπαδόσογα, γιατί θα λιγοστεύανε τα εισοδήματά τους. Και με κατηγορήσανε πως θέλω να χαλάσω την ελληνική οικογένεια». (Πατρίς, Θρησκεία, Οικογένεια, αρχαίο και αειζώο τρίπτυχο.) «Τι;» ρωτάει ο κατάδικος. «Είμουνα επικίντνος στη Δημοκρατία! Επικίντνος εγώ, κι εσείς δημοκρατία!... Μα τους επικίντνους, ω άντρες Αθηναίοι, δεν τους δικάζουνε. Τους προσκυνάνε ραγιάδικα ή τους δολοφονούνε μπαμπέσικα»¹¹.

Ο Σωκράτης έζησε στον «χρυσούν αιώνα του Περικλέους», αιώνα δουλείας, συγγέντρωσης του πλούτου στην παλαιά γαιοκτημονική αριστοκρατία και στους εμπόρους του πολέμου, περίοδο «μπεριαλιστικών» πολέμων εναντίον άλλων ελληνικών πόλεων. Ο Σωκράτης «αποδομεί» (να ένας καινούριος όρος) την εικόνα του Περικλή: «Αν εξούσε, θα πολεμούσε ακόμα!... Εξουσία και πόλεμος δεν μπορεί να χωριστούνε!...»¹².

Φτάνουμε στο τέταρτο μέρος της βαρναλικής «Απολογίας». Ποια είναι η άποψη του κατηγορουμένου για τη φιλοσοφία και τον «κοινωνικο-πρακτικό» της ρόλο; Απευθυνόμενος στους αγράμματους δικαστές ο Σωκράτης λέει: Να σας εξηγήσω: Δεν σας αρέσει η θεωρία, αι; Θα προτιμούσατε καμιά βρωμοκουβέντα. Καμιά ιστορία για τη Θεοδότη και τον απόλυτο έρωτα. Αλλά, Έλληνες αρχαίοι, «Διός Κριταί» και φοβάστε τη σκέψη;

Και αφού χλευάσει τους δικαστές, περνάει στην «αυτοκριτική» του: Τώρα θα κοροϊδέψω και τη φιλοσοφία μου. Πρώτα πρώτα δεν είμαι φιλόσοφος. «Ο θεός Καπνός των Δελφών που με ρεκλαμάρισε σε όλο τον κόσμο για σοφότατο [...] ήθελε να με στραβώσει [...] Δεν συμφέρνει και στους θάνατους αφέντες να μαθαίνουνε την αλήθεια τα ζωντανά της

γης». Ο Σωκράτης λοιπόν παραδέχεται ότι αναζητούσε την απόλυτη αλήθεια, την Ιδέα, όχι στον ψεύτικο κόσμο της φθοράς αλλά στην ψυχή, που είναι άυλη και αθάνατη. Με θεούς, Αγαθό, Δικαιοσύνη, Πατρίδα, Ομορφιά και τα ρέστα, «με δάφρα κάθε κυρίαρχη φάρα στραβώνει τους υποταχτικούς της...»¹³. Αυτά για τη φιλοσοφία του, για τις αιώνιες αξίες της που ο Πλάτωνας θα αναβάθμιζε στο «Όντως Ον» το οποίο οικεί σε κάποιον υπερούρανο τόπο, αλλά θεμελιώνει φιλοσοφικά τη δουλεία και τα επακόλουθα.

Και η Πατρίδα; Από το σχολείο αρχίζει η διαστροφή: να μη ρωτάμε ποιο είναι το καλό και το κακό, «το του κρείττονος συμφέρον». Έτσι τα «παλικαράκια» δίνουν όρκο «στα μεγάλα χρέη και ιδανικά». Και ακόμα, μας μαθαίνουν ότι συμφέρον μας είναι να αδικούμε, στε παρά να τιμωρούμε. Τέτοιες ιδέες, συνεχίζει ο Σωκράτης, έβαζα στην ψυχή του κοπαδιού. Τις ιδέες πρώτα τις πιστεύεις κι ύστερα τις βλέπεις. Στη συνέχεια ο Σωκράτης χλευάζει τα θαύματα, τα κεριά και τα λιβάνια, τα παρεκκλήσια όπου «γέμιζαν οι δίσκοι με δεκάρες και τα πιθάρια με λάδι». Ο ίδιος ομολογεί πως με τις ιδέες του «στράβωνε τον κόσμο». Έτσι, «όσο πιο στραβό το Κοροΐδο, τόσο πιο ντρέτα πορπατεί». Αυτά στον υπαρκτό κόσμο. Και η ψυχή; «Πιασμένη σε χορό με τις αιώνιες ουσίες, τρέμει να την αγγίξουν οι νόμοι της φύσης και των ανθρώπων»¹⁴.

Ιδεολόγος της κυρίαρχης τάξης, όπως θα λέγαμε σήμερα. Γιατί λοιπόν «να τον ξεκάνουν»; Αλλά ποιος έφταιγε για όλα τα κακά (Σικελία, Αργινούσες κ.λπ.). Ποιος άλλος από τους άθεους; «Κι αφτοί (οι δημόσιοι άντρες) για να με ξεκάνουνε μια και καλή, με βγάλαν άθεο». Αλλά, διαμαρτύρεται ο μελλοθάνατος: Με την αθεΐα και την προδοσία μου, φελούσα με το παραπάνου την Πατρίδα και τη Θρησκεία, όσους θρέφονται από τα μαστάρια των μεγάλων αυτών ιδεών. Γκρινιάζετε, τους λέει, ότι ο κόσμος χάλασε. Τον χάλασαν οι δυο τρεις άθεοι; «Τους κόβετε και σιάζουν αμέσως τα πράματα»¹⁵.

Στη συνέχεια ο Σωκράτης-Βάρναλης προχωρεί στη συστηματική «αποδόμηση» της φιλοσοφίας ως συστατικού της ιδεολογίας των κυρίαρχων τάξεων. Και αυτό, όχι έξω τόπου και χρόνου, αλλά για το ρόλο της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας στην Αθήνα της παρακμής και της ηθικής εξαχρείωσης. Συνεχίζει λοιπόν ο Σωκράτης σαρκάζοντας τα ιδανικά της κυρίαρχης τάξης του καιρού του: «Τα ιδανικά, φόβος των θεών, σεβασμός των νόμων, αγάπη του καλού και αντρισμός, σέπονται ψοφίμια τούμπανα μέσα στο Βάραθρο, συντροφιά των σκοτωμένων σκλάβων». «Κι ύστερα βγήκε το δικό μου δαιμόνιο να ξαναζωντανέψει τα ψοφίμια φουσώντας με το καλάμι της φιλοσοφίας». Σας μάθαινα, συνεχίζει, πώς πρέπει να ασεβείτε και να παρανομείτε στ' όνομα των θεών και των νόμων. Δούλεψα για το καλό της Πατρίδας, για το χωρισμό των πολιτών σε χορτάτους και σε κοροΐδα. Απόδειξα πως η ψυχή μας είναι αθάνατη. Δίδαξα ότι προτιμώ να αδικιέμαι παρά να αδικώ. Ότι «ουδείς εκών κακός». Που σημαίνει: Μην τιμωρείτε τους αδικητάδες γιατί θα αδικήσετε. Είναι αθώοι! Δεν ξέρουν ότι κάνουν κακό¹⁶. (Εδώ θυμόμαστε τον Μαξ για τον ασυνείδητο χαρακτήρα της ιδεολογίας και την κρίση του για τον αντικειμενικό ρόλο των καπιταλιστών και την προσωπική-υποκειμενική τους άποψη. Αλλά ο «Σωκράτης» είναι πολύ πιο άτεγκτος από τον Μαξ.)

Και η «αυτοκριτική» συνεχίζεται: «Έσο' η φιλοσοφία μου στύλωνε το καθεστώς της ανισότητας, "το του κρείττονος συμφέρον". Φυσικά, δεν έπρεπε να με σκοτώσετε γι' αφτό! Οι μελλούμενες πολιτείες θα ξέρουνε καλύτερα τη δουλειά τους. [...] Τα δικά μου τα μαθήματα θαν τα κάνουνε μεθάβριο θρησκεία τους οι χριστιανοί»¹⁷.

Τελικά, ο δάσκαλος του Πλάτωνα, ο φίλος των ολιγαρχικών, ο εχθρός της παρακμασμένης δουλοκτητικής δημοκρατίας, συμπυκνώνει το ρόλο της φιλοσοφίας του με τα ακόλουθα λόγια: Η φιλοσοφία μου δεν «ήταν άγγελος οδηγός, που με φώτιζε· ήτανε φύλακας άγγελος της δημόσιας Ψεφτιάς, που με τύφλωνε. Ήτανε “το του κρείττονος συμφέρον”, γινόμενο μέσα μου φωνή και θέλημα των θεών και του Λόγου. Ήτανε η καταχτόνια και μυστική φοβέρα “Μη!” και “Πίσω”. Ήτανε το δαιμόνιο το δικό σας, ω άντρες Αθηναίοι – πολύ χειρότερο γιατί ‘τανε και δυνατότερο»¹⁸.

Στη συνέχεια ο κατά Βάρναλη «Σωκράτης» περιγράφει το ψέμα των πολιτικών και προσωπικά του Περικλή: «Ο πρώτος πολιτικός και παράλης της Αθήνας ύψωνε χωρίς ντροπή μπροστά στα μάτια του φλομωμένου πλήθους την ατιμία των ολίγων σε χρέος, μεγαλείο και δόξα των πολλών – της Πατρίδας!» [...] και συνεχίζει ο Σωκράτης, «καλά μας τα ‘λεγε ο γέρος, γιατί συμφωνούσανε με την... απόλυτη Λογική!». Και παρακάτω: Μετανιώνω για το κακό που έκανα. «Έπρεπε να διορθώσω το κακό! Και να τι θα ‘κανα αν δεν προλαβαίνατε να με σκοτώσετε. Γι’ αυτά που δίδαξα, θα ‘πρεπε να με κάνετε χρυσόνη και να με προσκυνάτε. Γι’ αυτά που θα ‘κανα, αν εξούσα, θα ‘πρεπε με το δίκιο σας όχι να με σκοτώσετε μονάχα, μα να με κοπανήσετε ζωντανό μέσα στο γουδί, όπως ο Νέαρχος ο τύραννος θα κοπανήσει τον Ζήνωνα τον Ελεάτη»¹⁹.

3. Και η επανάσταση;

Εδώ περίπου τελειώνει η *Απολογία*. Γιατί λοιπόν το «λαϊκό δικαστήριο» υποχρέωσε τον Σωκράτη να πει το κώνειο; Μια προφανής απάντηση: Ήταν φίλος του Κριτία και των άλλων. Δάσκαλος του Πλάτωνα. Εχθρός της Δημοκρατίας. Άθεος. Με τις ιδέες του διέφθειρε τους νέους. Με το θάνατό του το Δικαστήριο προστάτευε τη δημοκρατία. Ο Βάρναλης όμως βλέπει την αντίθεση πιο σύνθετη: Οι ιδέες του Σωκράτη εξυπηρετούσαν τα συμφέροντα των δουλοκτητών: της παλαιάς γαιοκτημονικής αριστοκρατίας και της αριστοκρατίας του χρήματος. Την αντίθεση ολιγαρχικών-δημοκρατικών ο Βάρναλης τη θεωρεί δευτερεύουσα. Πρωτεύουσα δίκαια θεωρεί την αντίθεση της κυρίαρχης τάξης με τους δούλους και τη φτωχολογιά της Αθήνας. Από μια άποψη λοιπόν οι δύο παρατάξεις ταυτίζονταν στο «του κρείττονος συμφέρον». Έτσι ο συγγραφέας της *Απολογίας* βάζει τον Σωκράτη να κάνει την αυτοκριτική του και να υποστηρίζει ότι άδικα θανατώνεται αυτός, ο ιδεολόγος της δουλοκτητικής δημοκρατίας.

Ο Βάρναλης δεν κάνει Ιστορία. Στόχος του είναι να διαφωτίσει τους σύγχρονούς του, τα σύγχρονα «κοροίδα». Γι’ αυτό, μετά την «αυτοκριτική», βάζει τον Σωκράτη να κηρύσσει την «επανάσταση». Αν ζούσε, θα απευθυνόταν στους δούλους, στους φτωχούς χωριάτες, στους ξένους, στις άγιες πόρνες των θεών και των ανθρώπων και θα τους πρότρεπε να ξεσηκωθούν: «Είστε το μεγάλο ψυχομάνι. Νιώστε τη δύναμή σας και ενωθείτε με τους αδικημένους λείτερους». Τους προτρέπει να κάνουν κουρνιαχτό τη δημοκρατία των «αρίστων»: «Να πάρετε τ’ αγαθά και να τους βάνετε να δουλεύουνε για να τρώνε» – “Και να καθόμαστε εμείς” θα απαντούσαν μερικοί μαθημένοι να σέρνονται σα ραγιαδες στην κοιλιά και να ξεκοιλιάζονε τους αδύνατους. “Οχι”, θα φώναζα εγώ. “Θα δουλεύουνε κι αυτοί και σεις.

Κοινή δουλειά, κοινά τ' αγαθά κι η λευτεριά". "Αμ, τότε ας λείπει τέτοια λευτεριά. Δε μας κάνει...». Κι ο Σωκράτης: «Μην πειράζεστε! Σαν έρτει κείν' η ώρα, θα μπειτε στο δρόμο να γίνεται άνθρωποι...». «Ποιοι μωρέ θα μας βάλουνε στο δρόμο;», πάλι θα ξεφωνούσανε – «Οι Σκύθες!»²⁰.

Ο Σωκράτης Επαναστάτης! Γιατί όχι; (Τα τωρινά σκεφτόταν ο Βάρναλης.) Αλλά το «κοπάδι» δεν τη θέλει τέτοια ισότητα και λευτεριά. Τι θα γίνει λοιπόν; Οι Σκύθες!

Μίλησα για την απαισιοδοξία που υποβόσκει γενικά στα κείμενα του Βάρναλη. Δεν είναι συνελώς τυχαίο ότι στα έργα του κυριαρχεί η ειρωνεία, ο σαρκασμός, η διαλυτική κριτική των ιδεολογημάτων των κυρίαρχων τάξεων. Βέβαια ο Βάρναλης έγραψε και τον *Οδηγητή*. Αλλά, όπως λένε, η εξαίρεση επιβεβαιώνει τον κανόνα. Ως προς τις επαναστατικές δυνάμεις του αρχαίου κόσμου, ο Βάρναλης φαίνεται να δέχεται μια τρέχουσα μαρξιστική αντίληψη, κατά την οποία οι δούλοι δεν ήταν επαναστατική τάξη. Δεν ήταν τάξη που θα μπορούσε, με την επανάσταση, να πραγματώσει μια ανώτερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης. Έτσι, π.χ. η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία διαλύθηκε με τις επιδρομές των βαρβαρικών φύλων και στα ερείπιά της αναπτύχθηκε η φεουδαρχική κοινωνία.

Δυο παρατηρήσεις χρειάζονται εδώ, όχι μόνο για λόγους «ακαδημαϊκούς». Πρώτον, επαναστάσεις των δούλων έγιναν στην Αρχαιότητα. Ας θυμηθούμε την επανάσταση των απόκληρων της Μικράς Ασίας, με επικεφαλής τον Αριστόνικο, που δημιούργησε μια πρόιμη και πρόσκαιρη «κομμουνιστική» κοινωνία. (Οι τότε επαναστάτες σφαγιάστηκαν από τις ρωμαϊκές λεγεώνες.) Ας θυμηθούμε επίσης την «επανάσταση» του Σπάρτακου, τις επαναστατικές ιδέες (και πράξεις) των Στωικών κ.λπ. Όμως η κατάρρευση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας συντελέστηκε, εκτός από τις εσωτερικές αντιθέσεις της, «απ' έξω». Αυτό το γεγονός ωστόσο αποτελεί εξαίρεση στην ιστορία. Πουθενά δεν υπήρξε «καθαρός» τρόπος παραγωγής. Πουθενά η εξέλιξη δεν προέκυψε ως αποτέλεσμα «καθαρών» επαναστάσεων, όπου μια τάξη ανατρέπει μια άλλη και δημιουργεί τη «νέα κοινωνία». Εξαίρεση, και όχι απόλυτη, αποτελούν η Αγγλική και η Γαλλική Επανάσταση. Αλλά πρόκειται για τυπικά ευρωπαϊκό φαινόμενο, ενώ η ιστορία γενικά προχωρεί με κινητήρια δύναμη ένα εκάστοτε πλέγμα αντιθέσεων, συχνά απρόβλεπτα και άλλοτε παίρνοντας αντίστροφους δρόμους.

Ο αριστερός, κομμουνιστής Βάρναλης μέσα από το τότε νοιαζόταν για το τώρα. Η υποβόσκουσα απαισιοδοξία του νομίζω δεν οφειλόταν στο ότι έβλεπε κάποιο ανθρωπολογικό εμπόδιο για την κομμουνιστική κοινωνία, αλλά στο ότι, ευαίσθητος καλλιτέχνης, έβλεπε την περιπλοκότητα του προβλήματος και δεν αφηνόταν στις εύκολες «επαναστατικές» αισιοδοξίες που προβλέπουν μια γραμμική κίνηση της ιστορίας. Μια κίνηση προς ένα «τέλος» που'θ' ήταν η ιδανική κομμουνιστική κοινωνία.

Ας επιστρέψουμε στον Βάρναλη και στην *Απολογία* του. Έργο μοναδικό στη νεοελληνική γραμματεία. Έργο όπου η κοινωνική ευαισθησία, η γνώση, η σάτιρα και ο λυρισμός συγκροτούν ένα «ποιητικό όλον».

Όπως έγραφε το 1935 ο Δημήτρης Γληνός, «Προσωπικά πιστεύω πως η πνευματική προσωπικότητα του Βάρναλη ξεπερνάει κατά πολύ τα σύνορα του τόπου μας και μπορεί να σταθεί μέσα στα καλύτερα ονόματα που έχει να δείξει η παγκόσμια επαναστατική λογοτεχνία»²¹. Η *Αληθινή Απολογία του Σωκράτη* επιβιώνει μετά από 80 χρόνια, μένοντας πάντα επίκαιρη.

Σημειώσεις

1. Κ. Βάρναλη, *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, Κέδρος 1957, Πρόλογος στην πενήτη έκδοση.
2. Στο ίδιο.
3. Γράμμα του Κοστή Παλαμά, 23/3/1932, δημοσιεύεται στην *Αληθινή Απολογία του Σωκράτη*, ο.π., σ. 11-13.
4. Κ. Βάρναλη, *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη*, ο.π., σ. 35.
5. Ο.π., σ. 28.
6. Ο.π., σ. 38.
7. Ο.π., σ. 39.
8. Ο.π., σ. 39.
9. Ο.π., σ. 41.
10. Ο.π., σ. 41.
11. Ο.π., σ. 42.
12. Ο.π., σ. 56.
13. Ο.π., σ. 60-61.
14. Ο.π., σ. 61-63.
15. Ο.π., σ. 63-64.
16. Ο.π., σ. 64-65.
17. Ο.π., σ. 67.
18. Ο.π., σ. 68.
19. Ο.π., σ. 69-70.
20. Ο.π., σ. 70-72.
21. *Νέοι Προσπορευοί*, Φλεβάρης 1935, σ. 59-63. «Αφιέρωμα στον ποιητή Κώστα Βάρναλη». Αναδημοσίευση στο Κώστα Βάρναλη, *Ποιητικά*, Κέδρος 1957, σ. 15.

Γ. Κεφαλληνός, «Ριετά» προμετωπίδα από την Παντέρημη Κρήτη, του Παντελή Πρεβελάκη

Το μοιρολόγι των δούλων

Ο πρώτος δούλος

Προσωπάκι απαλό σαν το μετάξι,
ματάκια αστραφτερά σαν κρύα πηγή,
χρονώ δεκατεσσάρω με δεκάξη,
πού νά ναι τώρα; Στα βαθιά σου Γη!

Ο δεύτερος δούλος

Τα ρόδα χάμου θάλασσα, στο φράχτη
τ' αγιόκλημα ποτάμι κρεμαστό.
Πού νά ναι τώρα; Κουρνιαχτός και στάχτη!
Και το φεγγάρι απάνωθε σβηστό.

Ο τρίτος δούλος

Δίχως αρχή και δίχως άκρα ή μέση,
απέραντα: γη, θάλασσα, ουρανός!
Τά ζωσε τώρα σιδερένια δέση.
Έξω και μέσα κόσμος αδειανός.

Όλοι μαζί

Όλα βουβά μες το βουβόν αέρα.
Ήλιος τυφλός κοιτάει και δεν κουνά.
Η νύχτα δε χωρίζει απ' την ημέρα.
Τέλος του κόσμου η προφητεία μηνά!

Ποιος θα μας σώσει; Ανατολή για Δύση;
Ποιος Έλληνας ή βάρβαρος θεός;
Μπροστά καινούριος κόσμος θα βαδίζει
ή πίσω θα γυρίζει ο παλαιός;